EDUARD VILDE TÕDE JA ÕIGUS

I

Siinse jutu pealkiri võib olla vägevam kui jutt ise, kuid seda ajendas juba mõnda aega püsiv huvi tõe ja õiguse vahelise pingest vastu. Selge, et kui neid kaht sõna sel viisil kõrvuti kasutada, viivad mõtted kohe A. H. Tammsaare *magnum opus*-ele. Aga väljend „tõde ja õigus” on kõnekas laiemaski mõttes – selle sõnapaari abil asetub paika üks põhilisi pingeid läänemaises romaanikirjanduses.

Kuigi olen tõe ja õiguse vahelisi seoseid mõneski varasemas tekstis käsitlenud – ning ikka Tammsaarest tõukudes, olgugi et tema suhe sellesse sõnapaari on romaanikirjanikule kohaselt ambivalentne –, püüaksin antud juhul oma juhtmõtet uuesti sõnastada. Kirjanik võib kirjandusuurijast jämedama pintsliaga tõmmata, sestap väidaksin esimese hooga olevat paljude klassikalistes kirjandusteostes märganud, et tõde esindab õiguse kõrval sageli just tõe vastandit – tõejanu, sund elada tõe toel või varjus, soov allutada elu kõikehõlmavale ideele või ideaalile võib nii mõnigi kord osutada reaalsuses valeks. Nii kerkibki tõe tõsiselt võetavaks alternatiiviks õigus, kuigi üks määratlus asetab selle paari just nimelt tõega – kui keegi „seisab tõe ja õiguse eest”. Samuti on õiguse mõiste seotud õiguslike normidega, riiklikult kehtestatud käitumisreeglite kogumiga. Mind köidab õigus kui õiglus, aga mitte ainult/eelkõige õiglustunne, vaid ka selle teoks tegemine, indiviidi kindel otsustus ja tegu, mis võrsub sisemise õiglustunde järgimisest. Mu käsitluse lähtekohaks sobib just säärane, isiklik ja praktiline suhe õigusse.

Tõde on miski, mis esmapilgul kõrgub mõistena õiguse kohal ja peaks õiguse esile kutsuma. Ometi pole tõde muud kui mõtete või väidete kogum, idee, mille eesmärgiks on vastata tegelikkusele. Enamgi: tõde püüab tervet tegelikkust endasse haarata, „esindada”. Ometi väljendub tõe paradoks tõsiasjas, et jäädes alati ideeks tegelikkusest, sisaldab ta ühtlasi taotlust tegelikkust ammendada või suisa asendada. Aga tegelikkus on alati keerulisem, kihilisem, vastuolulisem kui ükskõik kui filigraanselt sõnastatud tõde. Muide, isegi seletav sõnaraamat pakub tõe esimeseks vasteks „asjade tegelikku seisut, seda, mis vastab tegelikkusele ja on tõi” – nõrga relativistina ei taha ma sellise sõnastuse eluõigust kummutada, aga ei oska seda ka lõplikult omaks võtta. Iga tõde vajab keelt, sõnastust, mille toel inimeste ellu ulatuda. Kuidas aga saab sõnastus vastata tegelikkusele? Kas sõnast „Jumal” piisab selleks, et kuulutada Jumal tegelikkusele vastavaks; millekski, mis on tõi? Need, kes usuvad ontoloogilist jumalatõestust, võivad vastata jaatavalt, kuid ehk peavad nemadki nõustuma, et selline tõestus pole mitte niivõrd tõe, kui võrd usu asi. Tõde on väide, mida järgitult usutakse – vastavus tegelikkusele on teisejärguline. Sageli usutakse tegelikkusele vaatamata, asjade tegelikku seisut trotsides. Sellises valguses ei tundu tõde mulle muuna kui ühe kujutluse viisina, kus kujutlusvõime võib mõnigi kord mängida reaalsustajust suuremat rolli. Sellest tuleneb, et just õigus kui õiglustunde teostumine peab lähtuma konkreetsest tegelikkusest, asjade tegelikust seisust. Tõde on absoluutsete ja

abstraktsete kategooriate maailm, tõed on kujutluse suurvormid, inimliku kujutlusvõime sümfooniad ja eeposed, mis tahavad kõlada ja kõnetada üle aegade, kultuuriliste piiride, isiklike saatuste ja valikute. Õiguse teostumises aga peegeldub reaalsete olukordade rahutu ja ammendamatu maailm, kus tihti pole kujutluse suurvormidega midagi peale hakata.

Tõde on maailma mudel, suur idee, mis püüab seletada ja allutada tervet tegelikkust, õigus teostub hetkel, kui tegelikkus ilmub mudeli tagant välja, kui tegelikkus meid kompab. Või muljub. Või murrab. Tõe inimene usub ja tahab allutada tema usku kandvale tõemudelile kõiki inimesi. Õiguse inimene lähtub konkreetsetest inimestest ja nende vahel valitsevatest olukordadest. See ei tähenda, et õiguse inimene ei võiks uskuda suurt ideed, aga kui tõe inimene saab armastada teisi inimesi ainult usu, suure idee kaudu, siis õiguse inimene saab armastada suurt ideed ennekõike konkreetsete inimeste kaudu. Kui rääkida sellise asetuse kõige selgematest ilmingutest ilukirjanduses, siis tundub mulle, et näiteks Ivan Karamazov esindab tõe inimest ja Aljoša Karamazov õiguse inimest. Ivan küsib Aljošalt: „Armastama elu rohkem kui selle mõtet?” ning Aljoša vastab: „Tingimata nii, armastama elu enne loogikat...”¹ Aljošal on küll suur idee, aga ta lähtub selle teostamisel konkreetsetest olukordadest, orienteerudes neis sisemise õiglustundega, mille teenistusse ta oma usu rakendab. Sestap nimetatakse tema hoiakut „teguks armastuseks”, mis ilmneb juba tema hoiakus võõrast tõde esindava Ivani suhtes; suudluses, mille ta annab viimasele pärast seda, kui Jeesus on suudelnud Suurinkvisiitorit. Ivan tahab aga tõde – ideed, mida tegelikkus

ei murendaks, millele tegelikkus vastu ei räägiks. Kuna tal on raskusi selle idee leidmisega, mureneb ka tema suhe inimestega, ennekõike iseendaga.

Aljoša Karamazoviga paralleelselt tunnetab maailma Indrek Paas, olgugi et omajagu vaoshoitumal moel. Kuid suund on sama. Kui „Tõe ja õiguse” III osas mõisad põlevad, astub Indrek ühes neist täiesti võõra vanahärra kaitseks välja, öeldes oma kaasrevolutsionääridele: „Selleks pole ometi vaja mõne partei liige olla, et vanainimest kaitsta.”² Siin asetuvad vastamisi revolutsiooni tõde ja konkreetne olukord, kus tõde tahab hävitada selle osa tegelikkusest, mis temaga ei sobitu. Indrek esindab siin õiguse inimest: milleks rünnata olendit, kes ei kujuta tõe teostumisele mingit ohtu? Kõnekas on ka üks teine koht, kus Indrek jutustab Kristile järgmisest juhtumist: „Kui ma trepist alla tulin ja sõduri viimasel astmel leidsin konutamas, tundsin talle näkku vaadates, et selle inimese elupäevad on läbi. Aga mina tahtsin talle tema elu maksku mis maksab tagasi anda, sest ta ütles, temal on kodus viis väikest last, ja nõnda pistsin käe revolutsioonikassasse, revolutsiooni enda külge, nagu ütles Kröösus, ning just sel silmapilgul, kus ma seda tegin, tundsin ma suurt õndsushoogu, sest revolutsioon oli mulle suurim ja pühim, ja ometi unustasin ma selle tundmatu sõduri laste pärast.”³ Kas saab kirjeldada veel selgemalt tõe ja õiguse vastandumist? Õiguse inimene allutab tõe (antud juhul revolutsiooni suure narratiivi) konkreetse inimese kannatuste leevendamisele.

Sestap võiks mõelda ka nii, et õiguse inimene valib või konstrueerib sellise tõemudeli, mis ei saa kahjustada ühegi inimese tegelikkust. Tõe inimene aga ei pea esmaseks tegelikkust, vaid oma

¹ F. Dostojevski, Vennad Karamazovid. I kd. Tlk Aita Kurfeldt. Tallinn: Kupar, 2001, lk 431.

² A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 181.

³ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, lk 151.

kujutlust, mis hakkab ühel hetkel katma ja asendama asjade seisu ning objektiivse tegelikkusena tunduma. Tõe inimene eelistab kujutluse hegemooniat konkreetsete elude üle, ameerika filosoofilt Noam Chomskylt laenates võib öelda: tõe inimesele on hegemoonia ellujäämisest olulisem.⁴ Selline suunitlus on õiguse inimesele sügavalt võõras, ta püüab alati lähtuda konkreetse inimese olukorrast. Tõde taotleb jagamist ja valitsemist, tõe eesmärk on lahutada sikud lammastest ja terad sõkaldest; välistada need tegelikkuse ilmingud, mis tõe kujutluspildiga ei sobi; õigus aga näeb, kuidas iga elusolend väärrib oma kohta, kuidas iga elusolend on kannatav või naeruväärselt habras, keegi pole kaitsitud üksinduse ja surma eest, ning selline pöördumatu seotus tegelikkuse paratamatustega muudab kõik võrdseks – ja ühtviisi kaastunnet väärivaks.

II

Kuidas puudutab see vastandus Eduard Vilde loomingut? Väga otseselt. Olen oma mõnevõrra lünkliku lugemuse juures leidnud just Vilde ilukirjanduslikust pärandist ühe kõige selgema tegelikkust eirava ja jagava tõe ning tegusa õiguse vastandusele rajatud suurteose. Pean silmas 1908. aastal ilmunud romaani „Prohvet Maltsvet”. See räägib XIX sajandil elanud Juhan Leinbergi nimelisest mehest, kes algatas talurahva eluolu parandamise eesmärgil või varjus usuliikumise, mille tagajärjel lahkusid paljud eestlased Eestist – et leida maapealne paradiis Krimmi poolsaarelt. Eeldatavasti on looga kõik kursis, sestap heidangi järgnevalt pilgu sellele, kuidas Vilde Leinbergi tegevust kirjeldab.

⁴ Tõsi, Chomsky kõneleb USA välispoliitika näitel poliitiliste institutsioonide loogikast: N. Chomsky, Merirosvoja ja keisareita: Kansainvälisen terrorismin kuvioita. Turku: Sammakko, 2004, lk 211.

Alustuseks pole raske näha, et Vilde nägemuses on Leinberg *alias* prohvet Maltsvet tõeline tõe inimene. Muidugi mõjutab Maltsveti tõekujutlust viis, kuidas Vilde seda konstrueerib ja representeerib. Vilde lähtekoht on sama, mille sõnastasin oma ettekande alguses: tõde võib osutada valeks ning seda juba eos. „Prohvet Maltsvetis” võib näha eepilist meneteeklit tõest kui oopiumist rahvale. Lugejale näidatakse, kuidas üht tervet tegelikkust endasse haaravat ja muutvat valet tõe maski all üles ehitatakse. Vilde ei hoia oma sapist suhtumist muidugi vaka all, kirjeldades Maltsveti koguduses maad võtvat usuhullust, fanatismi, orjalikkust, lihtsameelsust ja kombelisi liialdusi, mis aeg-ajalt lausa groteskini ulatuvad. Mäletatavasti kuulutas Maltsvet patuks mitte ainult viina, õlle ja tubaka, vaid ka sealiha ning värvikirevad riided ja lahtised juuksed. See paneb Vikerpuuri-nimelise tegelase mõtisklema roojamise teemal: „Ega tea, ehk on „vanaleiva” väljaheitmine koa veel patt...” (tsitaadid pärinevad teosest E. Vilde, Prohvet Maltsvet. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951, lk 424).

Niisiis ei seisne „Prohvet Maltsveti” põhiline huvitavus mitte oskuses tõsta tõe ja õigus kaalukaussidele – ilmselge, et Vilde asus kirjutama pärast kaalumist –, vaid tõetaotluse tegelikkust allutava ja eristava loomuse kirjeldamises. Vilde lähtekoht on tõde kui ahvatlev kujutlus; pilt, millel on reaalsusega väga vähe ühenduskohti; tegelikkuse mudel. Aga ometi osutub just selline fantaasiarikas tõevorm edukaks ning just tänu sellele, et selle erinevus tegelikkusest on nõnda suur. Tõde on fantaasia, milles hakatakse nägema – tuletades meelde seletava sõnaraamatu sõnastust – asjade tegelikku seisu. Sellise asetuse eredaim näide Vilde romaanis on muidugi „valge laeva” kujund ja lugu. Selle päästva ja lunastava sõiduki ootamise võtab autor kokku napi sarkasmiga: „Laeva, mida

ei olnud, nähti hiljem veel paar korda” (lk 457). Kuidas näha nähtamatut? Uskudes, et tõe laused määravad tegelikkuse. Valge laev on omamoodi tabamata ime. Muide, kas ei kanna toda kuulsat Vilde näidendit samasugune illusoorse tõe, usul rajaneva tegelikkuse eiramise motiiv? Meenutagem, mida palub Leo Saalep Eeva Marlandilt oma paljastumise hetkel; siis, kui Lilli on kõnelenud asjade tegelikust seisust ning selgub varem tõeks peetu illusoorisus? Saalep hüüatab: „Eeva - - anna mulle oma usk! - - Anna mulle oma usk kõige vastu, mis sind teda andmast keelab! - - Usu sõgedalt, Eeva...” Usk ja „sõgedus” paistavad olevat seega Vilde vaates sünonüümsed. Mida see sõgedus tähendab? Uskuda tegelikkusest hoolimata, lahutada tõe tegelikkusest. On raske uskuda, kui seda, millesse usutakse, tõeks ei peeta. Nagu juba varem öeldud: usu küsimused on alati tõe küsimused. Uskuda valget laeva, teda tõeks pidada, tähendab ühtlasi teda näha.

Vilde muudab valge laeva Maltsveti eshatoloogilise tõekuulutuse sümboliks. Sedasi asetub Maltsveti tõemudel paika mitte kui tegelikkuse peegeldus, vaid vastand. Tõeline tegelikkus asub kusa-gil mujal; maailmas, kus ei uju ühtegi valget laeva. Valge laev kehastab lihtsalt alust, mis usklikud tegelikkusest kujutlusse juhib ja kujutlust tegelikkusest esitab. Kogu Maltsveti tõekuulutus on rajatud tegelikkuse nihutamisele ümbritsevast tegelikkusest väljapoole. Tõsi, üks see ole ka üks kristluse põhi-aluseid: platonistlik usk, et tegelikkus asub väljaspool meie igapäevast tegelikkust, et alles pärast surma algab tõeline elu. Kuid Maltsvet vähendab sellise usu vertikaalset telge – ta tekitab tõe, mis väidab, et kusa-gil siinsamas, siinpool teispoolsust vastab tõekuulutus asjade tegelikule seisule. See lihtsalt asub väljaspool vahetat ümbrust, küsimust ei saa lahendada mitte metafüüsiliselt, vaid geograafiliselt. Vajadus maa-pealse

mujaloleku järele ilmneb juba Maltsveti kuulutuse algusaegadel, enne Krimmi-hullust: „Kas tahate näha imet? Kas soovite, et see maja, kus me praegu koos oleme, õhku tõuseb, taeva-laotust mööda edasi lendab ja teise, paremasse paika maha vajub?” (lk 82).

Umbes seitsmesaja maltsvetlase Krimmi minek tähistab tegelikkuse eiramises vägevast edasiminekut; sammu, mis püüab tõe sõna lihaks teha. Aga just sellise meeleehtliku sammuga muudetakse tegelikkuse paine veelgi tugevaks, tegelikkus hakkab tõest „läbi tungima”. Vilde kirjeldab, kuidas Krimmi lahkumine sündis sootuks teisiti, „kui oli ette kuulutatud ja ette kujutatud – nii labaselt ja kainelt, ilma mingi pidulikkuseta ja igauhe oma higise kopika eest, kuna pealegi ka oodatav Kaanan mitte see ei töotanud olla, mis särava lootusena usklikkude meeles oli mõlkunud” (lk 476). Ning koha peal ei lähe asi muidugi sugugi paremaks: „Ta oli oma kogudusele eedenisarnase Kaanani silmade ette võlunud, ja nüüd seisis see kogudus Surnumere soolalagendikul!” (lk 602). Krimmis langes „maltsvetlaste suur usuline luuleloss, nimega Kaanan, lõplikult kokku...” (lk 627).

III

Nii et maltsvetlaste liikumise tegelikkusest eirava tõekuulutuse osas on Vilde vaade selge ja ühene: „Polnud parata – hullus pidi käima oma teed” (lk 516). Kuidas aga paistab Vilde suhe õigusega?

Sellele küsimusele annab „Prohvet Maltsvetis” läheneda kahtmoodi: kaude ja otse. Vilde hoiakud ilmnevad siis, kui ta kirjeldab illusoorse tõe mõju inimestele, nende igapäevasele elule ja omavahe-listele suhetele. Siin tuleks lasta kirjeldada olukorda autoril endal:

„Ja Anu vajus põlvili, tõstis käed taeva poole ning palus usumäratseja kuu-ma innuga, et jumal tema vaese, õnnetu õe hingest õela pahareti välja ajaks ja

enesele sinna templi ehitaks. Anu palvetas nii meeleheitliku õhinaga, et tal higi hõbetilkadena otsaesisele ilmus. Ja ta näis uskuvat, et ta seisab jumala palge ees, sest ta pilgutab närvlikult silmi, nagu torkaks teda selle palge liiga ere valgus, ja ta näo- ning käeliigutustest oli märgata, kui kõneleks ta isikuga, kes seisab üsna tema lähedal... // Ja kuna Anu palvetas, puges Elts toast. Tema, kes oli tulnud siia abi otsima, läks minema abita. Abita ja troostita. Sest see, kes seal käsi ringutas ja kellegagi kõneles, keda ei olnud näha, see ei mõistnud teda. See, kellelt ta oli abi otsinud, tarvitses ise abi ega võtnud kedagi teist avitada" (lk 180).

Lõik on kõnekas. Vilde kirjeldab tõevormi, mis ei aita mitte kedagi, ei lase kellelgi oma tegelikkust paremaks muuta – ei tõe kandjal ega tõe objektil. Nii-sugune tõde on kasutu. See pole ainus raamatu stseen, kus abivajaja põrkub maltsvetlaste välistava ja eristava tõega. Teose üks emotsionaalsemaid episoodide kõneleb neist hetkedest, mil Lõhmuse Taavet avastab, et on kaotanud usule oma abikaasa, tollesama tormaka palvetaja Anu, ning kuna ta pole nõus painutama oma tahet ega elunägemust maltsvetlaste tõekujutluse alla, ei anta talle isegi peavarju, mis asetab iroonilisse valgusse Taaveti varasema külalislahkuse Maltsveti suhtes. Ütleb ju esimene viimasele: „Lõhmusel antakse igauhele ulualust, olgu juut või mustlane, ristiinimene või pagan" (lk 188). Sel moel ei kõnele Vilde mitte ainult tõehalusest kui ebasobiliku tegelikkuse välistamisest, vaid viitab sellise välistamise julmusele. Ihalus tõe järele teeb inimesed julmaks.

Kuid samas kannab Lõhmuse Taavet Vilde otsest suhet õigusega. Ta kehas- tab inimest, kes lähtub konkreetsetest situatsioonidest ja püüab sedasi näha nende suhteid tegelikkust katta ja eirata püüdva tõemudeliga, mida esindavad Maltsvet ja tema jüngrid. Raamatu hu-

vitavaim vaidlus leiabki aset Taaveti ja Maltsveti vahel. Taavet ei astu Maltsvetile vastu suvalise paganana, vaid usust kantud mehana, kes on pühakirja uurinud ning selle üle järele mõelnud. Niisiis astuvad esmapilgul dialoogi kaks tõe inimest. Aga Vilde kirjutab: „Siin seidsid vastastikku kaks võõrast hinge ning iseloomu, kellel kummalgi on isesugused aimed, tunded, ihad ja võimed. Need ei lähene kunagi teineteisele, sulatata- gu neid kas või tulel ühises vormis" (lk 195). Milles see kahe usu vahe siis ilmneb? Taavet ütleb end esindavat usku, „mis lubab ühte lihahimudega, teist ilma nendeta elada", ning lisab: „Aga kas tead, mis poolest on meie usk sinu omast ees? Ta ei luba meid minna sinu usku käest ära võtma. Meie ei ütle sulle ega sinu jüngritele mitte: „Kuulge, te lähete põrgusse, kui te mitte nõnna ei usu, nagu meie usume"” (lk 197). Niisiis on Taaveti usumudel kaasav, Maltsveti usumudel välistav. Taavet lubab enda katuse alla inimesi, kelle tõekspidami- si ta ei jaga, maltsvetlane Kiisa Mihkel aga ütleb usust keeldunud Taavetile nii: „See jäägu küll viimaseks korra- ks, Taavet, et sa oma jalad meie läve üle tõstad. Siin on maja, kus elab jumal ja tema püha sõna – jõledatel ei ole siin aset, varga- ja röövlipesaks ei lase me oma koda teha..." (lk 369). Sedasi ütleb taluperemees, kelle vilja Taavet maha külvas, kui too Lasnamäel valget laeva ootas. Sellisel taustal asetub Lõhmuse Taavet eesti kirjanduse suurte õiguse- kandjate hulka.

See pole öeldud suusoojaks. Nagu juba varem viitasin, tunneb õiguse inimese ära tema tegudest. Kuigi maltsvet- lased on Taavetit alandanud ning tema enda naine on ta usulise tõe nimel hülja- nud, aitab Taavet, too „patustpöörduma- tu ilmalaps" prohvetil seadusesilma eest kuuse otsa peitu pügeda – ja see pole tal ainus kord Maltsveti elutegelikkust pisut kergendada. Kui Maltsvet teda üllatunult tänab, vastab Taavet: „Kas

sina või mõni muu – see mulle ükskõik, ... sest eks ma tea ju omast käest, mis vangitorn ja ahelad tähendavad! Neid soovin sinule niisama vähe kui kellelegi muule, kes ei jõua ülemate tehtud seadusi täita” (lk 427). Taavet käitub siin Maltsvetiga täpselt samal moel nagu Indrek Paas hädas sõjamehega – tuleb aidata hädasolijat, tühja neist tõdedest.

Sestap mulle tundubki, et kui uskuda mõnda ideed kui tõde, siis saab selleks ennekõike olla õigus. Selline õigus, mida kannavad endas Indrek Paas ja Lõhmuse Taavet. Aga nagu nende lood näitavad, asub õiguse kese tegudes, mitte lausetes.

JAN KAUS